

TARTIŖMALI İLMÎ TOPLANTILAR DİZİSİ - 36

KUR'ÂN ve TEFSİR ARAŖTIRMALARI-III

Tartışmalı İlmî Toplantı

14-15 Ekim 2000

İstanbul

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphane	
Den. No:	001853
Tas. No:	

İstanbul 2002

KUR'ÂN İLİMLERİNİN DOĞUŞU VE TARİHİ GELİŞİMİ (I-IV. ASIR)

Dr. Erdoğan BAŞ
İLAM-İstanbul

Giriş

Bu tebliğde hicrî ilk dört asırda Kur'ân ilimlerinin tarihî inkişafına ana hatları ile temas edilerek ulûmu'l-Kur'ân'ın söz konusu asırlarda kaydettiği ilmî gelişmelere dikkat çekilecektir. Konunun muhteva itibarı ile genişliği zorunlu olarak özet malumat vermeyi gerekli kılmaktadır. Esasında tarihî süreç içerisinde ulûmu'l-Kur'ân'ın geçirdiği merhale ve kapsadığı alanlar hususunda yeterince bilgi sahibi olmadan genel itibarı ile İslâm düşüncesini anlamanın mümkün olmayacağını söylemek abartılı olmaz. Çünkü ileride belirtileceği üzere İslâm tarihinde fikhî mezhepler ve kelâm ekolleri gibi ilmî ve fikrî hareketlerin ilk müracaat kaynağı Kur'ân olmuştur. İslâm düşünce tarihinin doğuşunda ve gelişiminin belli safhalarında değişik fırka ve mezheplerin kendi fikirlerini desteklemek için Kur'ân'a baş vurmaları sonucunda ortaya çıkan bilimsel çalışmalar, Kur'ân ilimlerinin çatısı altında kabul edilebilir. Bu nedenle Kur'ân ilimlerinin doğuşu ve tarihî gelişiminden söz ederken onu zikredilen tarihî bağlamından koparmadan tetkik etmenin daha faydalı olacağı söylenebilir.

I) TEDVİN ÖNCESİ KUR'ÂN İLİMLERİ

A) Kur'ân İlimlerinin Tarifi ve Muhtevası

Burada Kur'ân ve ilim kavramlarını ayrı ayrı ele alarak Kur'ân ilimlerini tarif etmek yerine ulûmu'l-Kur'ân terkiibinden genel olarak neyin kastedildiğini ortaya koymak daha makul bir yaklaşım olacaktır. Buna

göre "Nüzûlü, tertîbi, cem'i, yazılması, kıraat nevileri, tefsiri, i'câzı, nâsih-mensûhu vb. itibarı ile Kur'ân'ı ilgilendiren her çeşit bahse ulûmu'l-Kur'ân" denilebilir.¹ Bu tarif daha ziyade Kur'ân'ı doğrudan alakadar eden ilimleri kapsamakta, dolaylı olarak onu ilgilendiren bilimleri ise ihtiva etmemektedir. Bu açıdan bakıldığında yapılan tariflerin eksik olduğu söylenebilir. Söz konusu tanım içerisinde Kur'ân'a dayanan ve Kur'ân'ın öncülük ettiği ilimlerin dahil edilmesi ile bu eksiklik giderilebilir. Bilindiği gibi Kur'ân İslâm tarihinin seyri içerisinde ortaya çıkan bir çok mezhebin, kelâmî fırkanın, Arap dili ve belâgatı ile ilgili okulların ve fikrî ekollerin öncelikli dayanağı olmuştur. Kur'ân ilimlerinden söz ederken bütün bu gelişmelerin arka planında Kur'ân'ın ve onun farklı yorumlarının bulunmadığını iddia etmek mümkün değildir.

Esasında bir kısım ulema Kur'ân ilimlerini ve Kur'ân'dan istinbat edilen ilimleri tafsilatlı olarak incelemiş; hatta Kur'ân'ın ihtiva ettiği ilimler konusunda belli rakamlar bile öne sürmüşlerdir. Nitekim Ebû Bekr İbn Arabî'nin (ö. 543/1148) *Kânûnu't-te'vîl* adlı eserinde Kur'ân ilimlerinin sayısını 77450 olarak verdiği bildirilmiştir. Bu rakamı eserlerinde nakleden bir çok ulemanın onun bu fikrini kabullendiği anlaşılmaktadır.² Görüldüğü gibi bir taraftan tanımlar eksik yapılırken diğer taraftan Kur'ân ilimleri içerisinde dahil edilen ilimler konusunda aşırılığa gidilmiştir. Her iki eksikliği bertaraf edecek şekilde ve daha geniş mânâda ulûmu'l-Kur'ân'ı "Kur'ân'ın nüzûlü, tertîbi, yazılması, cem'i, istinsahı, nâsih-mensûhu, sebab-i nüzûlü, müşkili, müteşâbihi vb. itibarı ile doğrudan kendisini ilgilendiren ilimleri ihtiva etmesi ve o ilimlerin metodlarını belirlemesi ile kelâmî, fikhî vb. ilimlere kaynaklık etmesi, hatta zaman zaman kozmoloji, psikoloji, biyoloji vb. bilimlere ışık tutması itibarı ile de kendisini dolaylı olarak ilgilendiren mevzularla tarihin akışı içerisinde ortaya konmuş olan İslâmî/ilmî mirasın bir araya toplanmış şekli" olarak tarif etmek mümkündür.

1 Zerkânî, Muhammed Abdülazim, *Menâhilü'l-irfân fi ulumi'l-Kur'ân*, Kahire 1980, I, 27; Sâbûnî, Muhammed Ali, *et-Tibyân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Mekke 1980, s. 6.

2 Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), yy., 1980 (Dâru'l-fikr), I, 16, 17; Suyûtî, Celaled-din Abdurrahman, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), yy., 1397/1976 (Matbaatü Emîr), IV, 37; Taşköprizade, Ahmed Efendi, *Mevzûâtü'l-ulûm* (trc. Kemalettin Muhammed Efendi), İstanbul 1313/1895, II, 180, 181.

B) Kur'ân İlimlerinin Doğuşu

Ulûmu'l-Kur'ân tabirinin ilk defa ne zaman kullanılmaya başlandığı tam olarak bilinmemektedir. Abdülazim ez-Zerkânî (ö. 1948) bu tabiri ilk kullanan müellifin *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseriyle beşinci asır ulemasından Ali b. İbrahim b. Said el-Hûfî (ö. 430/1038) olduğunu söylemektedir.³ Yalnız Subhi Sâlih onun bu görüşüne katılmadığını ifade ederek adı geçen tabiri ilk kullanan müellifin *el-Hâvî fî ulûmi'l-Kur'ân* isimli eseriyle dördüncü asır ulemasından Muhammed b. Halef Merze-bân (ö. 309/921) olduğunu iddia etmektedir.⁴

Ulûmu'l-Kur'ân tabirinin lafız olarak dördüncü veya beşinci asırlarda kullanılmaya başlanmış olması, Kur'ân ilimlerinin ancak bu asırlarda ortaya çıktığı anlamına gelmez. İlk dönemlerde, özellikle Peygamber ve sahabe devrinde ulûmu'l-Kur'ân adı altında eserler ortaya konmamışsa da vahiy, esbâb-ı nüzûl, kıraat, Kur'ân'ın kitabeti, cem'i, istinsahı, hatta noktalanması ve harekelenmesi gibi pratikte Kur'ân ilimlerini ilgilendiren konular pekâlâ konuşulmuş, tartışılmış ve bu mevzularda belli sonuçlara ulaşılmıştır. Kur'ân ilimleri ilk dönemlerde metodolojik ve sistemli bir ilim olarak ortaya çıkmamış ve o konuda eser verilmemişse de Kur'ân'ın indirilmeye başlamasıyla ulûmu'l-Kur'ân'ı ilgilendiren konular gündeme gelmiş ve konuşulmuştur. Dolayısıyla ulûmu'l-Kur'ân'ın ortaya çıkışını lafzın ortaya çıkışına bağlamaksızın onu Kur'ân vahyinin başladığı ilk günlere kadar geriye götürmek mümkündür.

Burada Kur'ân ilimleri ile yakın ilgisi olan Usûlü't-tefsîre, onun ortaya çıkışına ve ulûmu'l-Kur'ân ile ilişkisine de kısaca temas edilebilir. Usûlü't-tefsîr terkinin de ulûmu'l-Kur'ân gibi ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Görebildiğimiz kadarıyla bu terkip adı altında elimize ilk ulaşan eser İbn Teymiye'nin (ö. 728/1327) *Mukaddime fî usûli't-tefsîr* adlı eseridir.⁵ Usûlü't-tefsîr adı altında yazılan eserlere bakıldığında onun daha ziyade Kur'ân'ın tefsirine yönelik konuları ihtiva ettiği ve Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik metodoloji üzerinde durduğu görülür.⁶ Bu yönüyle usûlü't-tefsîr, ulûmu'l-Kur'ân'a göre daha özel

3 Zerkânî, *Menâhil*, I, 34, 35.

4 Subhi Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1985, s. 124.

5 Bk. İbn Teymiye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, yy., 1980 (Mektebetü'l-Hayât).

6 İbn Teymiye'nin *Mukaddime*'sine ek olarak bk. Sabbâğ, Muhammed b. Lütfi, *Buhûs fî usûli't-tefsîr*, Beyrut 1988; Kar'âvî, Süleyman b. Salih-Muhammed b. Hüseyin Hasan, *el-Beyân fî ulûmi'l-Kur'ân maa medhal fî usûli't-tefsiri ve mesâdirihî*, Ehsa 1994.

bir alanı ifade etmekte ve Kur'ân'ın yorumunda takip edilecek prensipleri ihtiva etmesiyle sınırlanmaktadır. Usûlü't-tefsir alanındaki eserlerin muhtevalarından edinilen intiba, bu eserlerin ulûmu'l-Kur'ân'ın, tefsir yöntemi ile ilgili belli konularını ele almasıdır. Netice itibarı ile ulûmu'l-Kur'ân'ın, usûlü't-tefsiri içerisinde barındıran bir genişliğe sahip olduğu söylenebilir. Usûlü't-tefsir'in genellikle 'ilmü't-tefsir ile aynı anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Usûlü't-tefsirin lafzen değil de vakıa olarak ne zaman başladığı meselesi ise tıpkı ulûmu'l-Kur'ân'da olduğu gibi Kur'ân'ın indirilmeye başlandığı tarihlere kadar geriye götürülebilir. Buna, Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsiri örnek olarak düşünülebilir.

C) Peygamber ve Sahabe Döneminde Kur'ân İlimleri

Esasında bu dönemi kendi arasında iki kısma ayırarak 1. kısma Peygamber'in vefatına kadar olan dönem, 2. kısma da Peygamber'in vefatından sonraki sahabe dönemi denilebilir. Böyle bir ayırımı zorunlu kılan temel sebep, Kur'ân ilimlerinin Peygamber dönemindeki durumu ile Peygamber'in vefatından sonraki durumunun önemli ölçüde farklılık arz etmesidir. Bilindiği gibi Peygamberlik döneminde Hz. Muhammed Kur'ân'ın ilk muhatabı, uygulayıcısı ve tebliğcisi idi. Ancak bunlardan da önemlisi, Peygamber'in vahiy tarafından yönlendirilmesi ile ortaya çıkan sorunlara kesin çözüm bulmasıdır. Başka bir deyişle risâlet döneminde Hz. Peygamber dinî bir otorite olarak kendisine vahyedilen Kur'ân'ı ilk nesle okuyor, gerekli yerlerde açıklamalarda bulunuyor, sorulan sorulara cevap veriyor, özetle bu alandaki tüm problemleri çözüyordu. Dolayısıyla onun hayatta olduğu dönemde Kur'ân bütünüyle vahyedilmiş, vahyedilen tüm parçalar yazıya geçirilmiş, belki Kur'ân'la karışma endişesiyle bizzat Peygamber tarafından hadis ve tefsir cinsinden başka şeylerin yazılması yasaklanmıştır.⁷

Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın ne kadarını tefsir ettiği konusu ulema arasında uzun uzadıya tartışılmış; bir kısım ulema Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın bütünü, bir kısmı ise herkes tarafından anlaşılamayacak kısımlarını tefsir ettiğini iddia etmiştir. Ancak Peygamber'den tefsirle ilgili yapılan rivâyetler, onun Kur'ân'ın bütününe açıklamadığını; gerek-

7 Daha geniş bilgi için bk. İbn Teymiye, *Mukaddime*, s. 9, 10; Zehebi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*, Kahire 1976, I, 45-46, Zerkânî, *Menâhil*, I, 27, 28; Subhi Salih, *Mebâhis*, s. 119, 120; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, I, 41-68; Badmas Lanre Yusuf, *Evolution and Development of Tafsir*, *Hamdard Islamicus*, Karachi 1994, XVII, 79.

li görülen veya kendisine sorulan âyetleri tefsir ettiğini göstermektedir.⁸ Konumuz bu tartışmaların detaylarına girmeye müsait olmadığından o dönemdeki Kur'ân'la ilgili diğer hususlara geçebiliriz.

Hiz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde Kur'ân ilimlerinin, Kur'ân'ın vahyedilişi, vahyin geliş şekilleri, gelen vahiylerin yazılması, ezberlenmesi, onları Hiz. Muhammed'in açıklaması ve esbâb-ı nüzûl hâdiselerinin tespit edilmesinden ibaret olduğu söylenebilir. Peygamber'in hayatta olduğu sahabe dönemi ile Peygamber'in vefatından sonraki sahabe dönemi birbirinden oldukça farklı özellikler taşımasına rağmen ulema ne hikmetse her iki dönemi birlikte ele almıştır. Halbuki Peygamber'in vefatından sonra Kur'ân'ın anlaşılması ile ilgili sorunların yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlaması, iki dönemi birbirinden bağımsız olarak ele almanın daha faydalı olabileceğini göstermektedir.

Peygamber dönemi yukarıda ifade edildiği gibi Kur'ân ilimleri açısından problemsiz bir görünüm arzettiğinden ve ortaya çıkan problemler de Peygamber tarafından çözüme kavuşturulduğundan daha ziyade üzerinde durulması gereken dönem risaletin sona ermesiyle başlayan dönemlerdir. Peygamberlik döneminin aynı zamanda Kur'ân ilimlerinin doğuş dönemi olduğunu önemle vurgulayarak sahabe dönemine geçmek istiyoruz.

D) Sahabe Döneminde Kur'ân İlimleri

Kur'ân ilimleri Hiz. Peygamber'in vefatıyla birlikte artık vahiy tarafından kontrol edilmeyen yeni bir safhaya girmiş, o dönemden bu yana Kur'ân ve onun anlaşılması hususunda sayılamayacak kadar eser ve görüş ortaya çıkmıştır. Başka bir ifade ile Peygamber'in âhirete irtihal etmesiyle Kur'ân, hata yapmaktan masum olmayan beşerin bir nevi kontrolü altına girmiş ve bu kontrol altında müspet-menfi büyük bir ilim ve düşünce ürünü ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bütün bu ilmî/fikrî mirasın arkasında şüphesiz içerisinde bulunan zaman ve çağın problemlerine ve insanların ihtiyaçlarına göre yorumlanması ve anlaşılması gereken Kur'ân bulunmaktadır.

Sahabe döneminde Kur'ân'ın gerek metnine ve metnin korunmasına, gerekse anlaşılmasına yönelik bir çok faaliyetle karşılaşmaktadır.

8 Bu konudaki geniş tartışmalar ve görüşler hakkında bk. İbn Teymiye, *Mukaddime*, s. 9; Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 48-55; Yıldırım, Suat, *Peygamber'imizin Kur'an'ı Tefsiri*, İstanbul 1983, s. 44-71; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 66-67.

Metnine yönelik faaliyetler olarak Kur'ân'ın Hz. Ebubekir (ö. 13/635) döneminde cem' edilmesi, Hz. Osman (ö. 35/655) devrinde istinsah edilerek bir çok şehre gönderilmesi ve Hz. Ali (ö. 40/660) zamanında nokta ve harekeleme işine adım atılması akla gelmektedir. Bilindiği üzere Hz. Ebubekir döneminde irtidat edenlerle yapılan Yemame (12/633) savaşında bir çok hâfız şehid edildiğinden sahabe Kur'ân'ın zayı olmasından büyük bir endişeye kapılmış ve nihayet Hz. Ömer'in (ö. 23/643) teklifi ile Zeyd b. Sabit'in (ö. 45/665) başkanlığında Kur'ân dağınık halde iken tek bir kitap haline getirilmiştir. Tabii ki toplama işlemi, iki şahid getirilmesi, âyetin yazılmış ve ezberlenmiş olması gibi belli şartlar çerçevesinde yapılmıştır.

Hz. Osman devrinde fetihlerin genişlemesi ile bir çok kurrâ değişik şehir ve memleketlere dağılmış ve her biri kendi lehçesindeki kıraat şeklini esas alarak Kur'ân'ı okumuş ve öğretmiş; bunun neticesi olarak da değişik şehirlerde farklı okuyuş vecihleri ortaya çıkmış ve farklı okuyuş zaman içerisinde bazı çatışmalara neden olmuş; herkes kendi okuyuşunun doğru olduğunu iddia ederek diğerini nerdeyse kâfir olmakla suçlayacak bir merhaleye gelmişti. Bu tehlike en ciddi şekilde Ermenistan-Azerbaycan fetihleri (25/646) sırasında görülmüş, durumun vahametini Hz. Osman'a ileten Huzeyfe b. Yeman (ö. 36/656) acilen önlem alınmasını talep etmiş, Hz. Osman da yine Zeyd b. Sabit'in başkanlığında bir heyet oluşturarak Hz. Hafsa'da (ö. 41/661) bulunan mushafı getirterek bundan sayıları 4-7 arasında değişen mushaflar istinsah ettirmiş ve bunların herbirini farklı şehirlere göndermiştir. İstinsah hâdisesinde Kureyş lehçesi esas alınarak yedi harf olan farklı okuyuş şekilleri tek harfe indirilmiştir.⁹

Kur'ân'ın cem' ve istinsahı şüphesiz ümmetin faydasına yönelik faaliyetler olarak düşünülmüş ve gerçekleştirilmiştir. Fakat bu işlemler Kur'ân'ın eksik bırakıldığı ve diğer lehçelerle okuma kolaylığının kaldırıldığı gibi bazı yeni tartışmaların başlamasına da neden olmuştur.¹⁰

Kur'ân'ın indiği dönemde Arapça yazı gelişmediği için yazım kuralları tam olarak yerleşmemişti. Kur'ân'ın istinsahı da aynı şekilde yetersiz kurallar çerçevesinde yürütülebilmişti. Bu nedenle Kur'ân'da tam olarak oturtulmuş yazım şekli bulunmadığından Hz. Osman döne-

9 Kur'ân'ın cem' ve istinsahı konusunda geniş bilgi için bk. Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 233-240; Suyûti, *el-İthân*, I, 202-211; Zerkânî, *Menâhil*, I, 240-262; Subhi Sâlih, *Mebâhis*, s. 65-89; Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1987, s. 117-134.

10 Zerkânî, *Menâhil*, I, 263-286; Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis*, s. 135-138.

minde takip edilen yazım metodu bir gelenek olarak sürdürülmüş ve Kur'ân'a özgü resmî bir yazı şekli ortaya çıkmıştır. Bu yazım geleneği daha sonra ilm-i resmî Osmânî veya resm-i hatt-ı Osmânî olarak Kur'ân ilimlerindeki öncelikli yerini alacaktır.¹¹

Hız. Ali (ö. 40/660) döneminde (ihtilâflı olmakla birlikte) yavaş yavaş noktalama veya harekeleme işlemine başlandığı; Hız. Ali'nin Arap diline bazı kaideler koymak üzere Ebü'l-Esved ed-Düelî'yi (ö. 69/688) görevlendirdiği, onun da nahiv ilminin veya i'râbü'l-Kur'ân denemelerinin ilk nüvesini oluşturduğu söylenebilir.¹²

Peygamber'in vefatından sonra sahabe Kur'ân'ı anlama ve yorumlamada yeni ve farklı metodlar takip etmişlerdir. Bu dönemde Kur'ân'ı Kur'ân'la ve sünnetle tefsir etmenin yanında İslâm tarihinde ilk defa re'y ile tefsir etme geleneği de başlatılmış olmaktadır. Bu dönemde re'y ile tefsirden, Arap dilinden (şiirinden ve nesrinden) istihsad edilmesi, akıl, mantık ve anlayış gücünü kullanarak fikir yürütülmesi, hatta gerektiği yerde ehl-i kitaba baş vurulması kastedilmektedir. Ancak onların, aradıkları meselenin çözümünü Kitap ve sünnette bulamadıkları takdirde re'ye baş vurdukları anlaşılmaktadır.¹³ Ehl-i kitaptan rivâyette bulunma meselesine gelince bu konuda özellikle İbn Abbas'ın (ö. 68/686) en önde gelen sahabilerden olduğu görülmektedir. Yalnız sahabenin hangi konularda ve onlardan ne kadar rivâyette bulunduğu, daha sonra gelenler tarafından hangi rivâyetlerin kendilerine isnad edildiği araştırılmaya muhtaç konular arasındadır. Çünkü Peygamber'in dua ederek kendisini fakih kılmasını ve kendisine te'vilin öğretilmesini istediği¹⁴ bir sahibinin (İbn Abbas'ın) Kur'ân'ın ve sünnetin ruhuna zıt rivâyetlerde bulunması elbetteki beklenemez. Bu bakımdan yapılan nakillerin İslâm'ın temel prensipleriyle çelişmeyen konularda vuku bulduğu; İslâm'ın ana esaslarıyla uyuşmayan nakillerin yakıştırmalardan ibaret olduğu söylenebilir. Bu arada bazı istisnâî durumların olabileceği de akla gelmektedir.

Sahabenin tefsir metodları üzerinde duran ulema onlardan gelen rivâyetleri genel olarak iki kısımda ele almış; birinci kısımda onlardan

11 Kur'ân'ın yazı tarzı hakkında bk. Hamidullah, Muhammed, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1993, s. 51-76.

12 Zerkânî, *Menâhil*, I, 30; Subhî Sâlih, *Mebâhis*, s. 91, 92; Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis*, s. 150, 151.

13 Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, yy., 1975 (Dâru'l-kütüb), s. 200-202; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 57-59.

14 Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahih*, İstanbul 1992, Vudû' 10; Müslim, Ebu'l-Huseyn b. Haccâc, *Sahih*, İstanbul 1992, Fedailü's-sahâbe 138.

yapılan nakillerin sebeb-i nüzûl ve nâsih-mensûh gibi akılla bilinemeyecek konularda kesin olarak kabul edilmesi gerektiğini, ikinci kısımda ise re'y ile tefsir ettikleri konularda onların yaptığı yorumun bağlayıcı olmadığını bildirmişlerdir.¹⁵

Sahabeden İbn Abbas, Ali b. Ebi Talib, İbn Mes'ud (ö. 32/652), Ubey b. Ka'b (ö. 19/640), Ebu Musa el-Eş'arî (ö. 44/664), Zeyd b. Sabit gibi bir kısım şahsiyetleri tefsirin öncüleri saymak mümkündür. Bunlar içerisinde ilk dört isim, en fazla rivâyette bulunanlardan kabul edilmektedir. Konunun özelliği itibarı ile bunların tefsir yöntemlerinin detaylarına girmek mümkün değildir. Bu dönemden zamanımıza ulaşan müdevven bir tefsirin veya Kur'ân ilimlerini ilgilendiren başka bir eserin ulaşmadığı bilinmektedir. Şu kadar var ki İbn Abbas'a atfen ortaya çıkarılan tefsir örneklerinin ona aidiyeti kat'i değildir. Bu anlamda İbn Abbas'tan bir çokları rivâyette bulunmuş, fakat bunlar içerisinde Ali b. Ebi Talha'nın (ö. 143/760) rivâyeti daha sağlam kabul edilmiştir.¹⁶

Kur'ân'ı anlama konusunda Hz. Peygamber'den sonra en önde gelen kimselerin sahabiler olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü onlar olaylara, nüzûl sebeplerine şahid olma, anlamadıklarını Peygamber'e sorma gibi bazı avantajlara sahip bulunuyorlardı. Fakat bu durum, onların hepsinin Kur'ân'ı çok iyi anladığı, aralarında anlama bakımından derece farkı bulunmadığı manasına gelmez. Elbetteki onlar da ilim, akıl anlayış ve kavrayış bakımlarından farklı kabiliyetlere sahip idiler ve bu kabiliyetlerine göre Kur'ân'ı anlamış ve yorumlamışlardır.¹⁷ Onların yorumlarının daha net ortaya çıkarılabilmesi, kendilerinden rivâyet edilen malzemenin iyi bir şekilde kritik edilerek eleme süzgecinden geçirilmesine bağlıdır. Yoksa başta İbn Abbas olmak üzere bir çok sahabiden nakledilenlere şüpheyile bakılacak ve bu şüphe sahabenin anlayışına gölge düşürmeye devam edecektir.

15 Bu görüşlerin toplu değerlendirilmesi konusunda bk. Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirîn*, I, 94-97.

16 Ali b. Ebi Talha'nın rivâyet ettiği tefsir, *Tefsiru İbn Abbas* adı altında Raşid Abdulmunim tarafından tahkiki yapılarak 1991'de Beyrut'ta neşredilmiştir. Firûzâbâdî'nin (ö. 817/1414) zayıf senedden gelen rivayetleri derleyip İbn Abbas'a ait olduğunu söylediği *Tenciru'l-mikbâs min tefsiri İbn Abbas* adlı tefsir ise daha yaygın olarak bilinmektedir. Bk. *Mecmû'a min'e't-tefâsir* adlı eserin-içinde. Beyrut, ts. (Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabi).

17 Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, s. 195-199; Zehebi, *et-Tesir ve'l-müfessirîn*, I, 59, 61.

E) Tabiûn Döneminde Kur'ân İlimleri

Tabiîler dönemi daha ziyade fetihlerin genişlemesi ile Arap olmayan unsurların İslâm'a dahil olması ve onların içerisinde bulundukları kültürün İslâm kültürü ile karışması, tefsir ekollerinin ortaya çıkması, dirayete dayalı yorumların artması ve buna bağlı olarak isrâîlî rivâyetlerin yoğunluk kazanması gibi hususlarla kendini göstermektedir.

Fetihler yoluyla ve İslâmiyeti tebliğ etmek maksadıyla bir çok sahabi Arabistan sınırları dışına çıkarak bulundukları yerlerde bildiklerini öğretme ve dini yayma çabası içerisinde bulunmuşlardır. Bunlar içerisinden bir kısmı ilimde büyük mesafe katederek bulundukları yerlerde birer ekol haline gelmiş, kısa zaman içerisinde Mekke Medine ve Kufe mektepleri gibi medreseler ortaya çıkmış ve buralarda sahabiler büyük ilim ehli insanlar yetiştirmişlerdir. Bu manada Mekke'de İbn Abbas'a (ö. 68/686) mensup mektepte Saîd b. Cübeyr (ö. 95/714), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime (ö. 105/723), Atâ b. Ebî Rabah (ö. 114/732); Medine'de Ubey b. Ka'b'a (ö. 19/640) bağlı medresede Ebu'l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/708), Muhammed b. Ka'b el-Kurezî (ö. 118/736) ve Zeyd b. Eslem (ö. 136/753); Kufe'de ise Abudullah b. Mesud'a (ö. 32/652) bağlı okulda Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683), Esved b. Yezîd (ö. 75/694), Şa'bî (ö. 103/721), Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Katade (ö. 117/735) ve İbrahim en-Nehaî (ö. 95/714) gibi bir çok ulema yetişmiştir.¹⁸

Tabiûn döneminde müslümanların ulaştığı memleketlerin yüzölçümü genişledikçe ve yeni yerler müslümanların eline geçtikçe Kur'ân âyetlerinin yorum alanı da o oranda gelişmiştir. Müslümanların yaşadığı bölgelere yenilerinin eklenmesi farklı kültürlerin bir araya gelmesine neden olmuş ve bu durum Kur'ân'ın yorumlanmasında da kendini hissettirmiştir. Bu anlamda Kur'ân'ın yorumu sahabe döneminden farklı olarak yeni gelişmelere sahne olmuş; tefsir metoduna Peygamber ve sahabeden yapılan nakillerin yanında akli yaklaşımlar, lügavî izahlar ve isrâîlî rivâyetler ziyadesiyle ilave edilmiştir. Ehl-i kitaptan yapılan nakiller anlamında kullanılan israiliyâtın daha ziyade Abdullah b. Selâm (ö. 43/663), Ka'bu'l-Ahbar (ö. 32/652), Vehb b. Münebbih (ö. 110/728), Abdülmelik b. Abdilaziz b. Cüreyc (ö. 150/767) gibi müslüman olmuş yahudi veya hristiyan âlimleri kanalıyla geldiği söylenmektedir.¹⁹

18 İbn Teyniye, *Mukaddime*, s. 24-25; Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirün*, I, 100-127; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 140-168; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, s. 338-339; Badmas Lanre Yusuf, "Evolution and Development of Tafsir", *HI*, XVII, 83, 84.

19 İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime* (thk. Ali Abdulvahid Vafi), Kahire, ts. (Daru Nahdati Mısır), III, 1031-1032; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 205-206; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 120-139.

Tabiûn döneminde tefsir ilmi ile iştigal eden alimlerin görünen en önemli özelliği, onlardan yapılan dirâyet ve rivâyet nakillerinin büyük bir yekûn teşkil etmesidir. Bu rivâyetlerin büyük bir bölümünü *Câmiu'l-beyân* adlı tefsirinde bir araya getiren İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/922) bilhassa sahabeden sonra gelen neslin Kur'ân'ın yorumu konusunda nasıl davrandıklarını gözler önüne sermektedir. Doğruluğu ve yanlışlığı tartışılabilen bu nakiller, daha tabiûn döneminde bazı mezheplerin ve ekollerin doğabileceğine işaret etmektedir. Çünkü bu dönemde kaza-kader, hilâfet, irca gibi konular gündeme getirilip tartışılmış ve bu hususlarda herkes Kur'ân'a müracaat ederek âyetleri kendi görüşüne göre yorumlamaya başlamıştır. İleride de ifade edileceği üzere Peygamber'lik döneminden uzaklaştıkça müslümanların Kur'ân'ı anlama ve yorumlama teknikleri farklılaşmış ve artmış; buna bağlı olarak ortaya çıkmış olan nakil edebiyatı da o oranda ziyadeleşmiştir. Risâlet döneminden itibaren Kur'ân'ın yorumlarında gözlemlenen bu artış, onun gittikçe daha iyi ve daha doğru anlaşıldığının bir işareti olmasa gerektir.

Hicretin birinci asrında (veya Peygamber, sahabe ve tabiûn döneminde) Kur'ân ilimleri şifahen nakledilerek gelişme göstermiş; ulûmu'l-Kur'ân'ın bir kısım konularında bazı alimlerin eser verdikleri ifade edilse de bunlar günümüze ulaşmamıştır.²⁰ Hicretin ikinci asrından veya tabiûn döneminden itibaren hadislerin tedvin edilmeye başlamasıyla tefsir ilmine ait Peygamber ve sahabeden yapılan nakiller de bir araya getirilmeye başlanmış ve tefsir ilmi müdevven hadis mecmuaları içinde bir bölüm olarak yerini almıştır.

II) TEDVİN DÖNEMİNDE KUR'ÂN İLİMLERİ

A) Hicrî İkinci Asırda Kur'ân İlimleri

İkinci asır Kur'ân ilimleri açısından önemli özelliklerin ortaya çıktığı ve o özelliklerin hemen hepsinin günümüze taşındığı bir dönem olarak görünmektedir. Yukarıda da kısmen ifade edildiği gibi bu dönem Kur'ân ve bir kısım hadis metinlerinin dışında ilk defa yazılı edebiyatın filizlerini vermeye başladığı bir dönem olarak kendini göstermektedir.²¹ Bu devirde nâsih-mensûh, Kur'ân'ın faziletleri ve kıraat gibi ulûmu'l-Kur'ân'ın çeşitli dallarında eserler verildiği gibi, bu dönemde doğmaya başlayan

20 İbn Abbas, Yahya b. Ya'mer ve Said b. Cübeyr gibi bir kısım ulemanın eserleri hakkında bk. Fuad Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicazi), Riyat 1983, I, 22, 63, 69.

21 Andrew Rippin, "Tafsir" md., *The Encyclopedia of Religion*, XIV, 238.

fikhî mezhepler, fırkalar veya ekollerin de kendi mezhepleri doğrultusunda belli çalışmalar ortaya koydukları görülmektedir.

Kur'ân ilimleri açısından ikinci asırda zuhur eden hâdiselere kısaca temas edilerek o dönemde meydana getirilen ulûmu'l-Kur'ân edebiyatının mahiyeti ortaya çıkarılabilir. Bu dönemde ilk göze çarpan tedvin hususiyetinin, Hasan el-Basrî (ö. 110/728)²² ve Katade b. Diame (ö.117/735)²³ gibi herbiri aynı zamanda birer muhaddis olan bir kısım ulemanın tefsir konusunda Peygamber, sahabe ve tabiûnden nakledilenleri bir araya getirmiş olmalarıdır.²⁴

İkinci asırda telif edilen eserlerin bir kısmı günümüze kadar ulaşmış, bir kısmı ise ulaşmamıştır. Günümüze kadar ulaşmayan tefsirlerin varlığı Taberî'nin (ö. 310/922) *Câmiu'l-beyân* adlı tefsiri gibi bir kısım ilk dönem tefsirlerin, tabakat ve tarih kitaplarının muhtevalarından anlaşılmaktadır. Bu hususta Taberî'nin tefsiri önceki tefsirlere atıfta bulunması ve onlardan bol miktarda rivâyet ihtiva etmesi açısından ansiklopedik bir mahiyet arz etmektedir.

İkinci asır aynı zamanda kıraat ilminin, mütevatir ve şaz kıraatların ortaya çıktığı bir devirdir. Bu dönemden kıraat ilmine ait çok fazla yazılı malzeme günümüze kadar ulaşmasa bile söz konusu ilmin temellerinin ikinci asırda atılmış olması o devre damgasını vurmaktadır. Günümüze kadar yazılı-sözlü bir çok edebiyatın²⁵ ortaya çıkmasına zemin hazırlayan kıraatlar aynı zamanda bir çok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmalar daha ziyade geleneksel olarak kabul edilen Kur'ân metninin sağlamlığı, değişmezliği, korunma altında olduğu yönünde kendini göstermektedir. Kur'ân'ın kaynağı hakkında ciddi çalışmalar yapan oryantalistler özellikle kıraat ihtilaflarını ve ilk dönemdeki mushaf farklılıklarını Kur'ân'ın hatasız olmadığı yönünde kendilerine en önemli delillerden biri olarak kabul etmektedirler.²⁶ Bu nedenle kıraat konusun-

22 Tefsiri, bazı tefsir, hadis ve tabakat kitaplarından alınarak bir araya getirilmiştir. Cem' ve thk. Muhammed Abdurrahim, Kahire 1992.

23 Tefsiri ortaya çıkarılarak neşredilmiştir. Thk. Abdullah Ebussuud Bedr, Kahire 1980.

24 İkinci hicri asırda ulûmu'l-Kur'an'ın diğer dalları hariç sadece tefsir adı altında eser ortaya koymuş müellifler ve eserleri hakkında bk. İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1997, s. 52-53; Fuad Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-arabî*, I, 63-91. Ali Şevah İshak, *Mu'cemu musannafâtî'l-Kur'âni'l-Kerim*, Riyat 1984, II, 160-175.

25 Kıraatlar konusundaki eserler hakkında bk. İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 54-55; Brockelmann, Carl, *Târihu'l-edebi'l-arabî*, (trc. Seyyid Yakub Bekr-Ramazan Abdüttetvab), Kahire 1983, IV, 1-6; Fuad Sezgin, *Târihu't-turâsi'l-arabî*, I, 25-53.

26 Örnek olarak bk. İ. Goldziher, *Mezâhibü't-tefsiri'l-İslâmî* (trc. Abdulhalim Necar), Kahire 1955, s. 4-66; Versteegh, C. H. M., *Arabic Grammar And Qur'anic Exegesis In Early Islam*, E. J. Brill 1993, s. 79-84.

da İslam dünyasında ve diğer memleketlerde ortaya konan tüm çalışmaların ve tartışmaların arkasında ilk dönemde ortaya çıkan kıraat ilmi yatmaktadır.

Kur'ân'ın noktalanması ve harekelenmesi konusundaki tartışmalar ve bu mevzuda telif edilen eserler de kıraat meselesine dahil edilirse ulûmu'l-Kur'ân içerisinde tartışılmaya devam eden kıraat hadisesi daha bir açılım kazanmış olacaktır. Zira ilk dönemlerden itibaren okuyuşta kolaylık sağlanması için âyetlerin harekelenmesi ve noktalanması tartışmaları başlamış ve bu konuda eserler telif edilmiştir.²⁷

İkinci asrın önemli vechelerinden biri de bu dönemde artık doğmuş olan fikhî mezhepler ve fikrî akımların kendi görüşleri istikametinde ulûmu'l-Kur'ân'ı da ilgilendiren eserler ortaya koymaya başlamalarıdır. Fikhî mezheplerin, kelâm ve felsefe okullarının ortaya çıkmasında genel olarak gittikçe genişleyen İslâm memleketlerinde zamanın ihtiyaçlarına çözüm bulma çabası etkili olmuştur. Ancak siyasi maksatlarla ortaya çıkıp meşruiyetini Kur'ân'dan almak isteyen bir takım fikrî cereyanlar da bu dönemde varlığını ve ağırlığını hissettirmiştir. Emevîler döneminde (41/661-132-749) ortaya çıkıp bir kısmının hâlâ etkilerini ve fikirlerini devam ettirdiği bu akımlar ehl-i sünnet, şia ve kolları, haricîler ve dalları, mutezile ve mürciedir.²⁸ Bu akımların herbiri belli görüşleri olan ve bu görüşlerini Kur'ân'a dayandırmak ve onaylatmak isteyen gruplar olarak ortaya çıkmışlardır.

Esasında Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra hilâfet meselesinde ihtilafa düşülmesi, Hz. Osman (ö. 35/655) döneminde bazı fitnelerin zuhur etmesi, Hz. Ali (ö. 40/660) devrinde de iç harplerin vuku bulmasıyla bazı fikrî ve siyasi akımların oluşmasına zemin hazırlanmıştır. Bu hareketler daha sonra hızlı bir gelişme göstermiş ve eser bazında ikinci asırla birlikte meyvelerini vermeye başlamıştır. Adı geçen cereyanlarla ilgili bu asırda bazı Kur'ânî çalışmaların yapıldığı ifade edilse de bunlar günümüze ulaşmamıştır.²⁹

İkinci asır içerisinde gelişme gösteren fırkaların Kur'ân'a yaklaşımları hep kendi zaviyelerinden olmuş; her akım kendi düşüncesine gö-

27 Kur'ân'ın harekelenmesi, noktalanması ve bu konudaki eserler hakkında bk. İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 55; Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh, *Keşfü'z-zunûn*, İstanbul 1971, I, 712-714.

28 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 363-367; Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân Tefsiri-nin Doğuşu ve Ona Hız Veren Amiller*, Ankara 1968, s. 115-124; Andrew Rippin, *ER "Tafsir" md.*, 240, 241.

29 Bu akımlardan sadece şia'nın bir kaç tefsirinin adı geçmektedir (bk. Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu*, s. 119).

re âyetleri yorumlamaya çalışmıştır. Onların bu yorumlarına zaman zaman devlet de iştirak etmiş; mensup olduğu veya kendine yakın bulduğu grubu desteklemiş, diğerine ise cephe almıştır. Bunun neticesinde bir kısım ulema resmî söyleme uyararak âyetleri rahatlıkla te'vil etmiş; gerçeğe daha yakın davranmak isteyenler ise şiddetle cezalandırılmıştır. Bunun en tipik örneği, mutezilenin öne sürdüğü Kur'an'ın mahluk olduğu fikrini benimseyen Abbasi devleti halifesi Me'mun (198-218/813-833) ile ehl-i sünnet alimlerinden Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) arasında geçen tartışmalarda ve neticede İbn Hanbel'in cezalandırılmasında ortaya çıkmıştır.

Kur'an ilimleri açısından ikinci asırda doğmuş olan fikhî mezhepleri görmezlikten gelmek mümkün değildir. Bu dönemde İslâmî ilimlerde derinlik kesbederek ictihad yetkisine sahip olan bir çok ulema, Kur'an ve sünnette bulamadıkları hükümler konusunda ictihad ederek belli konulardaki düşüncelerini ortaya koymuşlardır. İctihadın da belli kurallar çerçevesinde yapılabileceğini öne süren bu imamlar, birinci derecede yine Kur'an âyetlerine dayanarak fikir yürütmüş, ictihadlarını kitaba uygun yapmaya çalışmışlardır. İctihad hareketleri devam ederken bir yandan da mezheplerin görüşleri doğrultusunda eserler telif edilmeye başlanmıştır. Ebû Hanife (ö. 150/767), Mâlik (ö. 179/795) ve Şâfiî (ö. 204/819) gibi önde gelen bir çok müctehid imam bu dönemde yetişmiş ve muhtelif eserler telif etmişlerdir. Bu imamların eserlerinden daha ziyade Kur'an ilimlerini ilgilendirenlerin Malik'in *Muvatta'* adlı eserindeki Kitabü'l-Kur'an bölümü, Şâfiî'nin *Ahkâmü'l-Kur'an* ve *er-Risâle*³⁰ adlı te lifleri olduğu söylenebilir.

İkinci asırda mezheplerin tamamen teşekkül edip kendilerine ait belli metodlar çerçevesinde bir mezhep disiplini oluşturmaları ve daha sonraki asırlarda bu tür köklü denebilecek mezhebî usüllerin görülmesi, dönemi başlı başına önemli hale getirmektedir. Günümüze kadar etkilerini ve görüşlerini yoğun bir şekilde devam ettiren mezheplerin delilleri, metodolojileri ve fikirleri konusunda büyük bir yekün tutan fıkıh/hukuk kültürü ve edebiyatı oluşmuştur. Doğuşundan günümüze kadar dallanıp budaklanarak devam eden bu görüşlerin arkasındaki temel kaynak şüphesiz Kur'an ve onun daha ziyade hüküm ihtiva eden âyetleridir.

İkinci asrın diğer önemli bir özelliği bu dönemde Basra ve Kûfe ilimlemlerinin oluşmasıdır. Fıkıh, hadis ve tefsir ilimleriyle paralel dene-

30 Şâfiî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle* (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Beyrut 1939; a. mlf., *Ahkâmü'l-Kur'an*, Beyrut 1980.

bilecek bir gelişme gösteren Arap dili ve edebiyatına ait kaidelerin temelleri bu dönemde atılmıştır. Basra ve Kûfe ekollerine mensup dil alimlerinin ortaya koydukları metodların ve telif ettikleri eserlerin günümüzde dahi geçerliliğini koruduğu, hatta söz konusu görüşlerin birinci derecede referans kabul edildiği göz önünde bulundurulursa ikinci asırdaki dil çalışmalarının ehemmiyeti daha bariz ortaya çıkar. Bu dönemin Basra ekolüne bağlı dil ustaları olarak İsa b. Ömer es-Sakafî (ö. 149/766), Ebû Amr b. 'Alâ (ö. 154/770), Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Ehfeş (ö. 177/793), Sibeveyh (ö. 180/796), Yunus b. Habib (ö. 182/798); Kûfe ekolüne bağlı dil alimleri olarak ise Ebû Cafer er-Ruasî (ö.?), Kisâfî (ö. 182/798) vb. zikredilebilir. Dil konusundaki gelişmelerin Kur'ân ilimleri açısından önemi, söz konusu âlimlerin dilin kurallarını belirlerken müracaat ettikleri kaynaklardan belki en önemlisinin Kur'ân olmasıdır.³¹ Bu itibarla Kur'ân'ın Arap dili ve edebiyatının gelişmesine önemli ölçüde katkıda bulunduğu söylenebilir.

Yukarıda genel olarak izah edildiği gibi hicrî ikinci asır fıkıh, hadis, kelâm ve tefsir gibi hemen hemen bütün İslâmî ilimlerin, fıkıh ve kelâm ekollerinin, yine mutezile ve şîa gibi İslâmî bir düşünce ile ortaya çıkan akımların, Basra ve Kûfe dil mekteblerinin zuhur ettiği bir dönemdir. İkinci asır bütün bu ilmî ve fikrî sistemlerin tam teşekküllü olarak tekevvün etmeye başladığı; ancak ilerleyişini tamamlamadığı bir dönem görünümündedir. Bu dönem İslâmî/ilmî disiplinlerin bir nevi temellerinin atıldığı bir devre olarak karşımıza çıkmaktadır. Dönemin Kur'ân ilimleri açısından önemi ise, müstakil ulûmu'l-Kur'ân çalışmalarının bariz inkişaf göstermesinin yanında hemen her ilmî ve fikrî sistemlerin prensipte Kur'ân'ı esas almalarında kendini gösterebilir. Netice itibarı ile bu dönem, Kur'ân'a çok yönlü olarak müracaat edildiği, doğrudan Kur'ân'ı ilgilendiren konularda çalışmalar yapıldığı gibi, dolaylı olarak Kur'ân'ı alakadar eden mevzularda da eserler telif edilmiştir. Önceki dönemlere nazaran bu dönemde akıl ve re'y daha ön plana çıkarılmış; Kur'ân'ın yorumunda re'y/dirayet metodu nakil/rivâyet usulünün önüne geçmiştir.

İkinci asırla ilgili olarak son bir konuya kısaca temas edilebilir. O da Fâtiha sûresinden Nâs'a kadar tam bir tefsirin bu asırda yapılmış olma ihtimalidir. Yapılan tartışmalara bakılırsa Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirinin bu alanda ilk sırayı aldığı söylenebilir.³²

31 Örneğin Sibeveyh *el-Kitab* adlı eserinde Kur'an âyetlerinden sık sık istişhadda bulunmuştur. Bk. Sibeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osman, *el-Kitab* (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire 1988.

32 Tartışmalar hakkında bk. Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Kahire, ts. (Mektebetü'n-naḥdati'l-Mısır), II, 140, 141; Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*, I, 143; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 174, 177.

B) Hicrî Üçüncü Asırda Kur'ân İlimleri

Diğer dönemler gibi üçüncü asrın da Kur'ân ilimleri açısından önemli bir dönem olduğu görülmektedir. Zira bu devri de önceki devirlerden ayıran bir takım faktörler bulunmaktadır. Tefsir ilminin hadisten ayrılarak bağımsız bir disipline dönüşmesinin bu asırda büyük bir gelişme gösterdiği söylenebilir. Bilindiği gibi ikinci asırda tefsir ilmi genellikle, hadis literatürü içerisinde zikredilerek gelişme katetmiştir.³³ İkinci asırdan tefsirle ilgili çok fazla eser günümüze kadar ulaşmamışsa da Zeyd b. Eslem (ö. 136/753) ve Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) gibi tefsirle ilgilenen ulemanın genellikle muhaddis olmasından ve tefsir adı altında çok fazla müstakil eser vücuda getirilmeyişinden tefsirin, hadisin bir cüz'ü olarak devam ettiği anlaşılmaktadır. İkinci asırda tefsir ilminin hadisin bir cüz'ü olarak devam ettiğini söylerken bu hususta bazı istisnaların da göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade etmek yerinde olur. Çünkü asırlar arasındaki geçişleri net bir ayrıma tabi tutarak mutlak yargılarda bulunmak yanıltıcı olabilir. Nitekim ikinci asrın ortalarında Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) hadisten bağımsız olarak müstakil bir tefsir telif ettiği ve eserinin günümüze ulaştığı görülmektedir.³⁴

Zikredilen bu bilgilere ek olarak üçüncü asırda tefsir ilminin telif edilen tefsir ve Kur'ân ilimleri edebiyatı itibarı ile daha bir gelişme gösterdiği ve artık hadisten müstakil olarak ele alınmaya başlandığı öne sürülebilir. Çünkü bu asırda sadece tefsir ilminde gelişme olmamış, hadis ilminde de büyük bir inkişaf yaşanmış; hadislerin belli konulardaki tasnif işlemi bu dönemde yapılmış, en güvenilir muhaddisler bu devirde yetişmiş ve en güvenilir hadisler konularına göre bu dönemde bir araya getirilmiştir. Bu yönüyle üçüncü asr hadis ilminin altın çağı olarak kabul etmek mümkündür.

Hadislerin konularına göre tasnif edilmesi, tefsir ilmi açısından da önemli bir gelişme olmuştur. Çünkü tefsir konusunda bu döneme kadar tevarüs edilen malzeme daha ziyade metod ve teknik gözetilmeden, doğrusu ve yanlış tetkik edilmeden naklediliyor; dolayısıyla faydalı veya zararlı olup olmamasına bakılmadan bir çok malumat tefsir ilmi diye rivâyet ediliyordu. Esasında sahih hadis kitaplarının oluşturulması bü-

33 Hadis ilminin tefsiri ihtiva ettiği dönem hakkında bk. Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, II, 137, 140; Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirün*, I, 141; Menna'u'l-Kattân, *Mebâhis*, s. 341.

34 Bk. Mukâtil b. Süleyman, *Kitâbü't-tefsiri'l-kebîr*, Hamidiye Ktp., nu. 58, Feyzulah Ef. Ktp., nu. 79. Bu eserin tanıtımı hakkında bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 195-214.

tünüyle adı geçen rivâyetlerin zayıf ve uydurma olanlarını bertaraf edemedi; ancak yine de en azından bir kısım rivâyetlerin değerlendirilebileceği bir kriter ortaya çıkmış oldu. Üçüncü asırda tasnif edilen hadis mecmualarının bütünü, tefsir bölümünü içermese de³⁵ bunların içerisinde den kitâbü't-tefsîr konusunu ihtiva edenler, rivâyet tefsiri hakkında büyük önem taşımaktadır.

Üçüncü asırda, i'câzül-Kur'ân meselesinin önemli bir gelişme gösterdiği ve Kur'ân'ın i'câzı konusunda ciddi iddiaların öne sürüldüğü müşahade edilmektedir. Esasında ikinci asırda kısmen i'câzül-Kur'ân tartışmaları başlamış ve Kur'ân'ın i'câzı hakkında bazı iddialar ileri sürülmüştü. Örneğin Abdullah b. Mukaffa'nın (ö. 142/759) Kur'ân'a muaraza etmek için bir kitap telif ettiği ve Kasım b. İbrahim er-Râzî'nin (ö. 246/860) *er-Redd 'ale z-zindiki'l-la'in ibn Mukaffa'* adı altında ona bir tenkit yazdığı bildirilmektedir. Ne var ki Abdullah b. Mukaffa'nın Kur'ân'a muaraza etmek için bir kitap yazdığı hakkında kesin bir delil mevcut olmadığı söylenmektedir.³⁶ İkinci asırda yavaş yavaş tartışılmaya başlayan Kur'ân'ın i'câzı meselesi üçüncü asırda daha geniş bir şekilde ele alınmış ve bu konuda eserler telif edilmiştir. Bu dönemde i'câzül-Kur'ân tartışmalarının öncülüğünü Mutezile âlimlerinin yaptığı söylenebilir. Onlardan İbn Râvendî (ö. 3. asrın ikinci yarısı) ve İsa b. Sabih Müzdâr/Mizdâr (ö. ?) gibi bir kısım âlimlerin Kur'ân'ın i'câzını inkâr ettikleri; Nazzâm (ö. 220/835) ve Câhız (ö. 255/868) gibi bir kısmının da Sarfe³⁷ görüşüne sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu alimlerden İbn Râvendî'nin *et-Tâc* ve *ed-Dâfi'*, Câhız'ın ise *Nazmü'l-Kur'ân*, *el-Beyân ve't-tebyîn*, *Kitâbü'l-Hayavân* adlı eserleri³⁸ yazdığı bilinmektedir. Ancak o eserlerden çoğu günümüze ulaşmamıştır. Üçüncü asırda kelâm âlimlerinden Ali b. Rabben et-Taberî (ö. 247/861) Kur'ân'ın üslûp bakımından i'câzını müdafaa etmek ve bundan yola çıkarak Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispatlamak için *ed-Dîn ve'd-devle* adlı bir eser telif etmiştir.³⁹

35 Görebildiğimiz kadarıyla sadece Ebû Dâvûd'un, İbn Mace'nin ve Nesâî'nin *Sünen*'leri kitâbü't-tefsîr bölümünü ihtiva etmemektedir.

36 Na'im el-Himsî, *Fikretü i'câzi'l-Kur'an*, Beyrut 1980, s. 47-50.

37 Sarfe'yi genel olarak "Allah'ın, güçleri yetmesine rağmen Arapları muaraza yapmaktan alıkoymasındır". Bu özelliğiyle Sarfe harikulade bir durum olarak kabul edilmektedir (Na'im el-Himsî, *Fikretü i'câzi'l-Kur'an*, s. 54; Mennau'l-Kattân, *Mebâhis*, s. 261).

38 Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-tebyîn* (thk. Hasan es-Sendûbî), Mısır 1926; a. mlf., *Kitâbü'l-hayavân* (thk. Abdusselam Mahmud Harun), Beyrut, ts. (Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabi).

39 Taberî, Ali b. Rabben, *ed-Dîn ve'd-devle*, Beyrut 1982. Daha geniş bilgi için bk. Na'im el-Himsî, *Fikretü i'câzi'l-Kur'an*, s. 50-57.

Tefsir konusunda Peygamber, sahabe, tâbiûn ve tebe-i tâbiünden rivâyet edilen haberler isnad sistemi ile kendisinden nakledilen şahsa bağlanıyordu. Tefsir ilminin ilk devirlerde nakil yolu ile geliştiği; sahabe-nin Hz. Peygamber'den, tabiûnun sahabeden ve tebe-i tabiûn'in de tâbiûndan rivâyette bulundukları bilinen bir husustur. İkinci asırda tedvin döneminin başlayıp yazılı tefsir edebiyatı ile ilgili eserler meydana getirilirken yine aynı gelenek sürdürülmüş; bazı istisnalar hariç tefsir naklinde isnad sistemi devam ettirilmiştir. İkinci asırda isnad sistemini kullanarak tefsir telif edenler arasında Süfyan es-Sevrî (ö.161/777) ve Yahya b. Sellam (ö. 200/815) sayılabilir.⁴⁰ O dönemde Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) tefsirinde isnad sistemine önem vermediği ve bundan dolayı bazı ithamlara maruz kaldığı görülmektedir.⁴¹

Tefsir konusundaki haberleri isnad sistemi ile nakletme metodu üçüncü asırda da aynı şekilde devam etmiş; Abdurrezzak b. Hemmâm (ö. 211/826) ve İbn Mâce (ö. 273/886) bu prensibe uyararak tefsirlerini telif etmişlerdir.⁴²

Üçüncü asır Kur'ân ilimlerinin kendi içerisinde belli dallara ayrıldığı ve o dallarda bazı eserlerin telif edildiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ulûmü'l-Kur'ân'ın kendi içerisinde dallara ayrılmaya başlaması tabii ki ikinci asırda olmuştur. Çünkü *kıraat*, *el-Vücûh ve'n-nezâir*⁴³ gibi eserlerin bu asırda telif edilmeye başlaması, bu dönemde Kur'ân ilimlerinin bazı dallara ayrıldığını göstermektedir. Ancak ulûmü'l-Kur'ân'ın daha fazla dallanıp budaklanması ve meyve vermeye başlaması üçüncü asırda gerçekleşmiştir. Bu dönemde bazı tefsirlerin yanında Meâni'l-Kur'ân, Esbâbü'n-nüzûl, Nâsîh-Mensûh, Müşkilü'l-Kur'ân gibi alanlarda da eserler yazıldığı görülmektedir.⁴⁴ Şüphesiz Kur'ân ilimleri ile ilgili olarak yazılan eserler zikredilenlerle sınırlı olmayıp başka alanlarda da eserler telif edilmiştir.

40 Bk. Süfyan es-Sevrî, *Tefsir*, Beyrut 1983; Yahya b. Sellam, *Tesârif* (thk. Hind Şelebi) Kartac/Tunus 1980.

41 Mukâtil b. Süleyman, *Kitâbü't-tefsiri'l-kebir*, Hamidiye Ktp., nu. 58, Feyzullah Ef. Ktp., nu. 79.

42 Abdurrezzak b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsiru'l-Kur'an* (thk. Mustafa Müslim Muhammed), Riyat 1989. İbn Mâce'nin tefsirinin ise bize ulaşmadığı anlaşılmaktadır (bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 439; Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirîn*, I, 41).

43 Örnek olarak bk. Mukatil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nezâir* (haz. Ali Özek), İstanbul 1993.

44 Ferrâ, Ebû Zekerîyya Yahya, *Meâni'l-Kur'ân*, Beyrut 1983; Ebû Ubeyde, Mamer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân* (nşr. Fuad Sezgin), Beyrut 1981; Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'n-nâsîh ve'l-mensûh* (nşr. John Burton, England 1987); İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, Kahire 1973.

Üçüncü asırda ulûmü'l-Kur'ân ile ilgili telif edilen eserlere bakıldığında eser ortaya koyan her âlimin kendi alanı ve bilgi sahası ile alakalı konularda kitap yazdığı görülmektedir. Örneğin Ferrâ (ö. 207/822) ve Ebû Ubeyde (ö. 210/825) gibi Arap dili konusunda uzman olan âlimlerin Kur'ân'a dil açısından baktığı ve onun dil inceliklerini tetkik ettiği; Şâfiî (ö. 204/819) gibi fıkıh konusunda uzman olan âlimin fikhî/hukukî âyetleri yorumladığı, Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (ö. 283/896) gibi tasavvuf konusunda uzmanlaşmış olan âlimin ise işârî mana taşıyabilen âyetlere yöneldiği müşahede edilmektedir.⁴⁵

Yukarıda da işaret edildiği gibi ikinci asırda yavaş yavaş filizlenmeye başlayan bu tür yaklaşımlar, üçüncü asırda ivme kazanmış ve yeni yeni atılımlar yaparak zamanımıza kadar gelmiştir. Geniş mânâda konulu tefsirin doğuşu ve gelişmesi olarak kabul edilebilecek bu tür çalışmalar, her geçen gün biraz daha artmaktadır.

Üçüncü asrın son bir özelliği olarak mütevatir 7 kıraatın bu dönemin sonlarına doğru cem edilmesi zikredilebilir. Kıraat imamlarının hocası olarak kabul edilen Ebû Bekir b. Mücâhid (ö. 324/935) mütevatir olarak Hz. Peygamber'e dayanan 7 imamı ve onların okuyuş şekillerini bu dönemde tespit etmiş, ilk başlarda onun tespitine karşı çıkanlar olsa da daha sonra icma ile 7 kıraat kabul edilmiştir. Kıraat-ı seb'a olarak kabul edilen söz konusu tespit hadisesi günümüze kadar geçerliliğini korumuştur.⁴⁶

C) Hicrî Dördüncü Asırda Kur'ân İlimleri

Dördüncü asrın Kur'ân ilimleri açısından önemli bir dönem olduğu ve bu devirde önceki asırlara nazaran daha yoğun Kur'ânî çalışmaların yapıldığı görülmektedir. İlk üç asırda Kur'ân ilimleri ve tefsir sahasında tedricî olarak kıymetli eserler vücuda getirilmiş ve Kur'ân hemen her konuda ilk müracaat kaynağı olmuştur. Farklı eğilimlerin yorum ve tetkikleri de ulûmü'l-Kur'ân'ın bir cüz'ü kabul edilirse ilk dönemlerdeki bütün İslâmî düşünce akımlarının ortaya koyduğu müellefatı Kur'ân ilimlerinin ihatası içerisinde saymak mümkündür. İlk üç asırda ilmî ve fikrî hareketlerin büyük bir gelişme gösterdiği ve neredeyse bütün ilmî disiplinlerde eserler yazıldığı müşahade edilmektedir. Tabii ki Kur'ân ilimleri

45 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 143; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, II, 145, 147; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 146, 149.

46 İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 1028, 1029; Fuad Sezgin, *Tarîhu't-türâsî'l-arabî*, I, 29, 30; Subhi Salih, *Mebâhis*, s. 247, 248.

gelişme gösteren bu ilim ve fikirlere ya kaynaklık etmiş ya da onlardan farklı şekillerde etkilenmiştir.

Sistematize olma süreci denilebilecek böyle bir ilmî ve Kur'ânî gelişme dördüncü asırda daha önemli gelişmelere sahne olmuş; tefsir, meânî'l-Kur'ân, i'râbü'l-Kur'ân, ve kıraat gibi ulûmu'l-Kur'ân'ın farklı alanlarında ilmî eserler vücuda getirilmiştir.⁴⁷ Elbetteki önceki dönemlerde de bu tür eserler telif edilmiştir; ancak bu dönemi evvelki asırlardan ayıran en önemli hususiyetler olarak Taberî'nin (ö. 310/922) zamanımıza kadar ağırlığını kaybetmeyen tefsiri *Câmiu'l-beyân 'an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân* adlı tefsirini telif etmiş olması, ehl-i sünnet alimlerinden Eş'arî ve Matürîdî'nin bu devirde yetişerek birer ekol haline gelip Kur'ân ilimleri ve tefsir sahasında muhtelif eserler ortaya koyması ve i'câzül-Kur'ân edebiyatının önceki dönemlere kıyasla daha fazla artış göstermesi sayılabilir.

Taberî tefsirinin ilimler tarihi açısından büyük bir önemi haiz olduğu söylenebilir. Çünkü Taberî, kendisinden önceki rivâyetleri cem' ederek tefsirinde zikretmiş ve bu yolla önceki dönemlerdeki bir çok bilginin bize ulaşmasını sağlamıştır. Önceki dönemlerle sonraki devirler arasında köprü vazifesi gören Taberî tefsirinde isnad metodunun devam ettirilmesi, ayrı bir önemi haizdir. Zira isnad sistemi ile rivâyetlerin tetkik edilmesi, râvîlerin cerh ve tadile tabi tutulması mümkün olabilmektedir. Tefsirini üçüncü asrın sonlarında telif eden müfessir Taberî, özellikle bu naklettiği rivâyet külliyyatı ile ön plana çıkmıştır. Yalnız o, naklettiği rivâyetleri genellikle tetkik ve tenkide tabi tutmuş, rivâyetler arasındaki tercihlerini belirtmiş, bununla da kalmayarak zaman zaman kendi görüşünün ne olduğunu beyan etmiştir.

Taberî tefsirinde rivâyetlere yoğun yer vermek, rivâyetler arasında tercih yapmak, kendi fikrini beyan etmek ve isnad sistemini zikretmekle kalmayıp hadislere çokça müracaat etmiş, kıraatlara yer vermiş, yorumlarında Arap dili, edebiyatı ve şiirinden istifade etmiş, re'y ile tefsirden kaçınmış ve zaman zaman fikhî tartışmalara girmiştir. Bütün özellikleri göz önünde bulundurularak "günümüze kadar Taberî tefsiri gibi bir eserin yazılmadığını" söylemek abartılı olmasa gerekir.⁴⁸

47 Taberî, İbn Cerir, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân* (nşr. Sıdkı Cemil Attar), Beyrut 1995; Zeccâc, Ebû İshak İbrahim, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbü'hü* (thk. Abdülcelil Abduh Şelebî), Beyrut 1988; Ebû Cafer Nehhâs, Ahmed b. Muhammed, *i'râbü'l-Kur'ân* (thk. Züheyr Ğazi Zahid), Beyrut 1988; Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu me'âni'l-kırâât* (thk. İyd Mustafa Derviş-Avd b. Ahmed), Kahire 1991; Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed, *Bahru'l-ulûm* (nşr. Ali Muhammed ve dğr.), Beyrut 1993.

48 Taberî tefsiri hakkında bk. Taşköprizade, *Mevzûâtü'l-ulûm*, I, 530, 531; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, II, 149, 150; Zehebî, *et-Tefsir ve'l-müfessirîn*, I, 205-219;

Ehl-i sünnet taraftarı olarak önemli birer ekol denebilecek Eş'arîlik ve Mâtürîdîliğin dördüncü asırda ortaya çıkması, eserleri ve fikirleri ile günümüze kadar etkisini devam ettirmesi, bu dönemin ayrı bir özelliğini gösterebilir. Çünkü her iki mektebin temsilcileri olarak gerek Eş'arî (ö. 324/935) gerekse Mâtürîdî (ö. 333/944) kendi mezhepleri doğrultusunda eser vermekle kalmayıp Kur'an ilimleri ve tefsir sahasında da eser telif etmişlerdir.⁴⁹ Ehl-i sünnet akidesinin temel ilkelerini vaz' eden bu âlimler Kur'an'ı anlama ve yorumlama meselesinde daha ziyade kelâmî problemlere ve onların çözümlerine ağırlık vermiş, âyetleri yorumlama da dirâyet metodunu öncelemişlerdir. Zamanımıza kadarki akide edebiyatının oluşmasında Eş'arî ve Mâtürîdî'nin büyük bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁰

Dördüncü asrın Kur'an'ın i'câzı açısından da önemli bir dönem olduğu görülmektedir. Çünkü önceki asırlarda olduğu gibi bu dönemde de Kur'an'ın mucizeliği meselesi ele alınmış, kelâm, dil ve belâgat âlimleri i'câz konusunda eser vermişlerdir. Bu asırda aykırı bir ses olarak Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî'nin (ö. 354/965) ön plana çıktığı söylenmektedir. Mütenebbî'nin nübüvvet iddia ettiği, Kur'an'ın i'câzına inanmadığı ve ona muaraza teşebbüsünde bulunduğu bildirilmektedir.⁵¹ Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935) gibi kelâmcılar, İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/922) ve Hasan b. Muhammed el-Kummî (ö. 378/988) gibi müfessirler, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Vâsıtî (ö. 306/919), Ali b. İsâ er-Rummânî (ö. 384/994), Ahmed b. Muhammed el-Hattâbî⁵² (ö. 388/998) gibi mütekellim ve belâğatçılar, Ebû Hilâl el-Askerî⁵³ (ö. 400/1009) gibi belâgatçılar bu asırda

Fikret İşıltan, *İA* (MEB) "Taberî" md., XI, 594-598; Halil Mîs, İbn Cerîr et-Taberî ve tefsîrühû (Taberî Tefsîri'nin mukaddimesi), I, 4-12; Andrew Rippin, *ER* "Tafsîr" md., s. 240.

49 Kur'an ilimlerini doğrudan ilgilendiren eserler olarak Eş'arî'nin *el-Muhtezzen fi ulûmi'l-Kur'an*'ı (bk. İbn Ferhun, İbrahim b. Ali, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, Kahire 1351/1932, s. 195), Mâtürîdî'nin ise *Kitâbü te'vîlâtî'l-Kur'an*'ı (Bağdat 1983) zikredilebilir.

50 Eş'arî ve Mâtürîdî hakkında bk. Macdonald, D. B., *İA* (MEB) "Mâtürîdî" md, VII, 404-406; İrfan Abdülhamid, *DİA* "Eş'arî" md., XI, 444-447; Yavuz, Yusuf Şevki, *DİA* "Eş'ariye" md., X, 447-455.

51 Na'im el-Hımsî, *Fikretü i'câzî'l-Kur'an*, s. 58, 66.

52 Rummânî, Ali b. İsa, *en-Nüket fi i'câzî'l-Kur'an* ("Selâsü resâil fi i'câzî'l-Kur'an" içinde, nşr. Muhammed Halefullah-Muhammed Zağlül Selam); Hattâbî, Hamd b. Muhammed, *Beyânü i'câzî'l-Kur'an* ("Selâsü resâil fi i'câzî'l-Kur'an" içerisinde, nşr. Muhammed Halefullah-Muhammed Zağlül Selam), Kahire, ts. (Dâru'l-me'ârif).

53 Örnek olarak bk. Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdillâh, *Kitâbü'l-furûk*-(thk. Ahmed Selim el-Hımsî), Trablus 1994; a. mlf., *Kitâbü's-sinâ'ateyn el-kitâbe ve's'si'r*, Beyrut 1984.

Kur'an'ın i'câzı hakkında fikir beyan etmiş ve genellikle dil, belâgat ve üslûp açısından Kur'an'ın mucize bir kitap olduğunu söylemişlerdir. Ne var ki adı geçen âlimlerden eserleri günümüze kadar ulaşmamış olanların Kur'an'ın i'câzı konusundaki düşüncelerini bütünüyle tespit etmek mümkün olmamaktadır.⁵⁴

KAYNAKLAR

- Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, yy., 1975 (Dâru'l-kütüb).
 —, *Duha'l-İslâm*, Kahire, ts. (Mektebetü'n-nahdati'l-Mısır).
 Ali Şevah İshak, *Mu'cemu musannafâti'l-Kur'âni'l-Kerim*, Riyat 1984.
 Andrew Rippin, "Tafsir" md., *The Encyclopedia of Religion*, XIV, 236-244
 Badmas Lanre Yusuf, "Evolution and Development of Tafsir", c. XVII, *Hamdard Islamicus*, Karachi 1994
 Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-edebi'l-arabî* (trc. Seyyid Yakub Bekr-Ramazan Abdüttevab), Kahire 1983.
 Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahih*, İstanbul 1992.
 Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988.
 —, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Ona Hız Veren Amiller*, Ankara 1968
 Fikret Işıltan, *İA* (MEB) "Taberî" md., XI, 594-598.
 Fuad Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicazi), Riyat 1983.
 Goldziher, Ignaz, *Mezâhibü't-tefsîri'l-İslâmî* (trc. Abdulhalim Neccar), Kahire 1955.
 Hamidullah, Muhammed, *Kur'an-ı Kerim Tarihi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1993.
 İbn Ferhun, İbrahim b. Ali, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, Kahire 1351/1932.
 İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime* (thk. Ali Abdulvahid Vafi), Kahire, ts. (Daru Nahdati Mısır).
 İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1997.
 İbn Teymiye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, yy., 1980 (Mektebetü'l-Hayât).
 İrfan Abdülhamid, *DİA* "Eş'arî" md., XI, 444-447.
 Kar'avî, Süleyman b. Salih-Muhammed b. Hüseyin Hasan, *el-Beyân fi ulûmi'l-Kur'an maa medhal fi usûli't-tefsîr ve mesâdirihi*, Ehsa 1994.
 Katip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh, *Keşfüz-zunûn*, İstanbul 1971.
 Macdonald, D. B., *İA* (MEB) "Mâtürîdî" md., VII, 404-406.

54 Dördüncü asırda Kur'an'ın i'câzı hakkında daha geniş bilgi için bk. Na'im el-Hımsî, *Fikretü'l-câzi'l-Kur'an*, s. 58-66.

- Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1987.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn b. Haccâc, *Sahih*, İstanbul 1992.
- Na'im el-Himsî, *Fikretü i'câzi'l-Kur'an*, Beyrut 1980.
- Sabbâğ, Muhammed b. Lûtfi, *Buhûs fî usûli't-tefsir*, Beyrut 1988.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'an*, Mekke 1980.
- Subhî Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1985.
- Suyûtî, Celaledin Abdurrahman, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), yy., 1397/1976 (Matbaatü Emîr).
- Taberî, İbn Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an* (nşr. Sıdkı Cemil Attar), Beyrut 1995.
- Taşköprizade, Ahmed Efendi, *Mevzûâtü'l-ulûm* (trc. Kemalettin Muhammed Efendi), İstanbul 1313/1895.
- Versteegh, C. H. M., *Arabic Grammar And Qur'anic Exegesis In Erly Islam*, E. J. Brill 1993
- Yavuz, Yusuf Şevki, *DİA "Eş'ariye" md.*, X, 447-455.
- Yıldırım, Suat, *Peygamber'imizin Kur'an'ı Tefsiri*, İstanbul 1983.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*, Kahire 1976.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazim, *Menâhilü'l-'irfân fî ulûmi'l-Kur'an*, Kahire 1980.
- Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'an* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), yy., 1980 (Dâru'l-fikr).